

Research
Article

A Qualitative Analysis of the Formation of the Relapse Trajectory: Exploring the Lived Experiences of Men During Abstinence

Salman Zarei¹

Received: 2026/05/22

Accepted: 2026/08/27

Abstract

Objective: The present study aimed to explore the trajectory of relapse through the lived experiences of men during abstinence. **Method:** This qualitative study employed an interpretative phenomenological approach. Data were collected via in-depth, semi-structured interviews with 11 men residing in Tehran who had experienced a relapse following at least a three-month period of abstinence within the past year. Participants were selected using purposive maximum variation and snowball sampling techniques. Data analysis was conducted based on the six-step approach proposed by Smith et al. **Results:** The data analysis yielded four main themes: 1) self-regulatory system dysfunction, 2) lack of interpersonal support and harmful relational networks, 3) structural barriers and the failure of formal support systems, and 4) identity crisis and the collapse of the self-reconstruction process. **Conclusion:** The findings indicated that relapse occurs when an individual simultaneously confronts overwhelming, uncontrollable emotions; familial and societal rejection; limited employment opportunities; and an inability to construct a new identity. These results underscore the necessity of designing coordinated, multidimensional support programs to transform the abstinence phase from a period of cumulative deprivation into a well-supported journey.

Keywords: Abstinence, Interpretative phenomenology, Men's lived experiences, Relapse

1. Corresponding Author: Associate professor, Department of Psychology, Lorestan University, Khorramabad, Iran. Email: zarei.s@lu.ac.ir

تحلیل کیفی شکل گیری مسیر عود مصرف مواد: واکاوی تجربه زیسته مردان در دوره پرهیز

سلیمان زارعی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۰۱

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با هدف واکاوی چگونگی شکل گیری مسیر عود مصرف مواد از خلال تجربه زیسته مردان در دوره پرهیز انجام شد. **روش:** پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و روش پدیدارشناسی تفسیری انجام شد. داده‌ها از طریق مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته با ۱۱ مرد با تجربه عود پس از یک دوره پرهیز حداقل سه ماهه در یک سال گذشته ساکن در شهر تهران گردآوری گردید. نمونه‌گیری به صورت هدفمند با حداکثر تنوع و به روش گلوله برفی انجام شد. تحلیل داده‌ها بر اساس روش شش مرحله‌ای اسمیت و همکاران صورت پذیرفت. **یافته‌ها:** تحلیل داده‌ها به استخراج چهار مقوله اصلی انجامید: (۱) بدکارکردی سیستم خودتنظیمی، (۲) خلأ حمایت بین فردی و شبکه رابطه‌ای آسیب‌زا، (۳) موانع ساختاری و شکست سیستم‌های حمایتی رسمی، و (۴) بحران هویت و فروپاشی پروژه بازسازی خود. **نتیجه‌گیری:** یافته‌ها نشان داد که بازگشت به مصرف زمانی رخ می‌دهد که فرد همزمان با طغیان هیجانات مهارنشده، طرد از سوی خانواده و جامعه، بسته بودن درهای اشتغال، و ناتوانی در تعریف هویتی تازه برای خود روبه‌رو می‌شود. این نتایج ضرورت طراحی برنامه‌های حمایتی هماهنگ و چندبعدی را برجسته می‌کند تا مسیر پرهیز از انباشت محرومیت‌ها به مسیری حمایت‌شده تبدیل شود.

کلیدواژه‌ها: عود مصرف مواد، دوره پرهیز، پدیدارشناسی تفسیری، تجربه زیسته مردان

۱. نویسنده مسئول: دانشیار، گروه روان‌شناسی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران. پست الکترونیک: Zarei.S@lu.ac.ir

مقدمه

اختلالات مصرف مواد یکی از مهم‌ترین و رو به رشدترین چالش‌های بهداشتی در سطح جهانی است که سهم چشمگیری در ناتوانی، مرگ و میر و بار اقتصادی-اجتماعی جوامع دارد (ژانگ^۱ و همکاران، ۲۰۲۴؛ خالدیان و حسنوند، ۱۴۰۴). بر اساس آخرین گزارش دفتر مقابله با مواد مخدر و جرم سازمان ملل متحد^۲ (۲۰۲۵)، در سال ۲۰۲۳ نزدیک به ۲۹۶ میلیون نفر در جهان مواد مخدر مصرف کرده‌اند که حدود ۶ درصد از جمعیت ۱۵ تا ۶۴ سال را تشکیل می‌دهد و در مقایسه با یک دهه قبل افزایشی چشمگیر یافته است. ماهیت مزمن و عودکننده ویژگی تعیین‌کننده این اختلالات است و عود به عنوان بازگشت به مصرف ماده پس از یک دوره پرهیز تعریف می‌شود (مو^۳ و همکاران، ۲۰۲۲). در واقع، اختلالات مصرف مواد به عنوان شرایطی مزمن مشابه سایر بیماری‌های طبی نظیر فشار خون بالا یا دیابت مفهوم‌پردازی شده‌اند که در آن‌ها دوره‌های بهبودی با عود علائم همراه است (ولکوف^۴ و همکاران، ۲۰۱۶). میزان بالای عود بزرگ‌ترین مانع در مسیر دستیابی به بهبودی پایدار و چالش اصلی در مدیریت بلندمدت این اختلالات است (مولر^۵ و همکاران، ۲۰۲۱).

با وجود این اهمیت، نرخ عود پس از درمان در بافت‌های فرهنگی و روش‌های درمانی گوناگون به طور نگران‌کننده‌ای بالا باقی مانده است. شواهد فراتحلیلی نشان می‌دهد که تقریباً ۴۰ تا ۶۰ درصد از افرادی که برای اختلالات مصرف مواد تحت درمان قرار می‌گیرند ظرف یک سال پس از درمان به مصرف مواد بازمی‌گردند، رقمی که با نرخ عود مشاهده‌شده در سایر بیماری‌های مزمن پزشکی قابل مقایسه است (کلین^۶ و همکاران، ۲۰۲۲؛ محمدی و همکاران، ۱۴۰۱). مطالعات طولی به طور پیوسته نشان داده‌اند که دوره بلافاصله پس از قطع درمان یا ترخیص از مراکز اقامتی بیشترین خطر عود را به همراه دارد (اندرسون^۷ و همکاران، ۲۰۱۹). آسیب‌پذیری در این دوره زمانی ضرورت درک تجربه

1. Zhang
2. united nations office on drugs and crime
3. Moe

4. Volkow
5. Mellor
6. Klein
7. Andersson

افرادی را برجسته می‌سازد که در حال گذار از محیط‌های ساختاریافته درمانی به محیط زندگی اجتماعی هستند. دوره پرهیز به دور از آنکه وضعیتی با ثبات باشد غالباً با کشمکش‌های درونی شدید، فشارهای محیطی و تردیدهای وجودی همراه است که مجموعاً مسیر منتهی به عود یا دور شدن از آن را شکل می‌دهند (هامفریز و فیتچ^۱، ۲۰۲۵). در همین راستا، پژوهش‌های گسترده دامنه وسیعی از عوامل مرتبط با عود را شناسایی کرده‌اند. از لحاظ عصب-زیستی، ولع مصرف و واکنش‌پذیری به نشانه‌ها نقشی محوری دارند، به گونه‌ای که مواجهه با محرک‌های مرتبط با مواد موجب فعال‌سازی مدارهای پاداش مغزی شده و امیال قدرتمندی ایجاد می‌کند که کنترل ارادی را تضعیف می‌نماید (ولکوف و همکاران، ۲۰۱۶؛ زیلورستند^۲ و همکاران، ۲۰۱۸). از منظر روان‌شناختی، ناتوانی در تحمل و تعدیل حالت‌های عاطفی منفی شامل احساس تنهایی، پوچی، خشم فروخورده و بی‌حوصلگی مزمن به طور پیوسته با آسیب‌پذیری نسبت به عود مرتبط است (کلودیوس^۳ و همکاران، ۲۰۲۰؛ کوپ^۴، ۲۰۲۱؛ عامری و نجفی، ۱۴۰۴؛ محمدامینی و همکاران، ۱۴۰۵). این هیجانات منفی هنگامی که با نشخوار ذهنی و سوگیری توجه به سمت نشانه‌های مصرف همراه می‌شوند ظرفیت فرد را برای به کارگیری راهبردهای مقابله‌ای شدیداً کاهش می‌دهند. در سطح بین‌فردی نیز عوامل متعددی زمینه‌ساز عود شناخته شده‌اند که عبارتند از: تعارضات خانوادگی همراه با سرزنش و انتقاد (کلین و همکاران، ۲۰۲۶؛ نعمتی سوگلی تپه و خالدیان، ۱۴۰۱)، فرسایش شبکه‌های اجتماعی محافظت‌کننده و تجربه طرد از سوی دوستان و آشنایان (پترسن^۵ و همکاران، ۲۰۱۳)، و کشش پایدار گروه‌های همسال مصرف‌کننده که تنها منبع تعلق اجتماعی بدون قضاوت را برای فرد فراهم می‌کنند (دینگل^۶ و همکاران، ۲۰۱۵؛ قاسم‌زاده، ۱۴۰۴).

با این حال، شناسایی عوامل فردی و بین‌فردی به تنهایی کافی نیست، زیرا ساختارهای اجتماعی و اقتصادی نیز به طور نظام‌مند مسیر بازگشت به مصرف را هموار می‌سازند. بیکاری مزمن، فقدان سرمایه مالی و ناامنی مسکن بستری از ناامیدی می‌آفریند که

1. Humphreys & Finch
2. Zilverstand
3. Cludius

4. Koob
5. Pettersen
6. Dingle

تلاش‌های بهبودی را تضعیف می‌کند (عربان^۱ و همکاران، ۲۰۲۶). در کنار این محرومیت اقتصادی، انگ نهادی و تبعیض سیستماتیک که توسط نظام‌های بهداشتی، قضایی و اداری بازتولید می‌شود هویتی لکه‌دار را بر پیشانی فرد حک می‌کند و فرصت‌های ادغام مجدد در جامعه را محدود می‌سازد (راموس^۲ و همکاران، ۲۰۲۶). همچنین، ضعف ساختاری در نظام درمان از جمله نبود خدمات پیگیری پس از ترخیص، آموزش‌های غیر کاربردی و ناهماهنگی میان مراکز درمانی و جامعه موجب می‌شود فرد در حساس‌ترین لحظه انتقال از درمان به زندگی عادی بدون حمایت رها شود (مهاری^۳ و همکاران، ۲۰۲۶). این ناپیوستگی سیستمی دوره پرهیز را به کوششی عمیقاً انفرادی بدل می‌کند. نکته مهم آنکه در عمیق‌ترین لایه فرد با بحرانی هویتی و وجودی روبه‌رو می‌شود: زندگی پاک از هدف و معنای جایگزین تهی به نظر می‌رسد، امید به تغییر پایدار تحلیل می‌رود و هویت فرد وابسته به مواد چنان با خودانگاره فرد عجین می‌شود که تصور خود بدون این برچسب ناممکن می‌گردد (هیل و لیمینگ^۴، ۲۰۱۴؛ سورشکومار^۵ و همکاران، ۲۰۲۱). این مجموعه از عوامل درهم‌تنیده نه به صورت مجزا بلکه در قالب فرایندی انباشتی و چندلایه مسیر عود را شکل می‌دهند و ضرورت فهم یکپارچه از این سطوح را در مقابل پژوهشگران قرار می‌دهد.

با وجود انبوه پژوهش‌های کمی در شناسایی عوامل خطر عود، سه خلا اساسی در این حوزه وجود دارد. نخست، بیشتر این پژوهش‌ها به عوامل منفرد پرداخته‌اند و تعامل همزمان سطوح مختلف را بررسی نکرده‌اند. دوم، رویکردهای متغیرمحور اگرچه برای برقراری روابط احتمالاتی ضروری‌اند، اما ذاتاً در روشن‌سازی بافت زنده فرایند عود از جمله حس درونی از دست دادن کنترل، تجربه پدیدارشناختی ولع و معناسازی پیرامون لغزش محدود هستند (اسوندسن^۶، ۲۰۲۶). سوم، بخش عمده مطالعات کیفی موجود در چهارچوب‌های فرهنگی غربی انجام شده و بافت متمایز اجتماعی-فرهنگی ایران کمتر مورد کاوش قرار گرفته است. در چنین شرایطی پژوهش کیفی که بر مبنای سنت پدیدارشناسی اجرا می‌شود

1. Araban
2. Ramos
3. Mehari

4. Hill & Leeming
5. Sureshkumar
6. Svendsen

این امکان را فراهم می‌آورد که به جای آزمون فرضیه‌های از پیش موجود به درون جهان ذهنی افراد گام نهاد و پدیده را آن گونه که بر آنان پدیدار می‌شود فهمید (اسمیت^۱ و همکاران، ۲۰۲۲). دورهٔ پرهیز نیز به عنوان یک وضعیت مرزی، جایی که فرد میان خاطرهٔ مصرف گذشته، تقلای خودتنظیمی حال، و عدم قطعیت آینده معلق است، پنجره‌ای منحصر به فرد برای مشاهده و روایت نیروهای شکل‌دهنده به مسیر عود محسوب می‌شود (شانمیوگام^۲ و همکاران، ۲۰۲۵).

این محدودیت‌ها و ضرورت بکارگیری رویکرد پدیدارشناسی زمانی اهمیت آن‌ها آشکارتر می‌شود که به ویژگی‌های متمایز بافت فرهنگی و ساختاری ایران توجه شود. در جامعهٔ ایرانی خانواده از جایگاهی محوری برخوردار است و الگوهای تعاملی درون آن از جمله سرزنش، محافظت افراطی یا طرد تأثیری تعیین‌کننده در مسیر بهبود یا عود دارد (تقوایی‌نیا و توکل کوخدان، ۱۴۰۴). همچنین، ساختار درمان اعتیاد در ایران عمدتاً مبتنی بر مراکز اقامتی (کمپ‌ها) و مراکز درمان سرپایی است و برنامه‌های مراقبت پس از ترخیص به صورت نظام‌مند و پیوسته در دسترس نیستند. این ناپیوستگی سیستمی در کنار انگ اجتماعی عمیق و موانع ساختاری نظیر بیکاری و تبعیض نهادی شرایطی را پدید می‌آورد که دورهٔ پرهیز به تجربه‌ای شکننده و پرخطر بدل می‌شود. بدین ترتیب، با توجه به شیوع بالای اختلالات مصرف مواد در ایران و محدودیت پژوهشی موجود در زمینهٔ فهم تجربهٔ زیستهٔ افراد در دورهٔ پرهیز، مطالعهٔ حاضر با هدف واکاوی چگونگی شکل‌گیری مسیر عود از خلال روایت‌های مردانی که این دوره را پشت سر می‌گذارند طراحی و اجرا شد تا با ارائه تصویری عمیق و زمینه‌محور از فرایند عود گامی در جهت توسعهٔ مداخلات پیشگیرانه‌ای بردارد که با واقعیت زیستهٔ این افراد همخوانی بیشتری دارد.

روش

جامعه، نمونه، و روش نمونه‌گیری

پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و با استفاده از روش پدیدارشناسی تفسیری انجام شد. پدیدارشناسی تفسیری نه در پی کشف روابط علت و معلولی بلکه در پی کشف معنا و

1. Smith

2. Shanmugam

ساختارهای نهفته در تجربه آگاهانه انسان‌هاست. از این رو، برای واکاوی عمیق تجربه زیسته افراد در دوره پرهیز و فهم چگونگی شکل‌گیری مسیر عود تناسب کامل دارد (نیل^۱ و همکاران، ۲۰۰۵). جامعه هدف پژوهش شامل همه مردان ساکن شهر تهران در تابستان سال ۱۴۰۴ بود که سابقه مصرف مواد داشتند و تجربه عود پس از یک دوره پرهیز کامل را در یک سال گذشته داشتند. دسترسی به مشارکت‌کنندگان با روش نمونه‌گیری هدفمند و به طور مشخص از نوع حداکثر تنوع آغاز شد. بدین منظور، نخستین مشارکت‌کننده از طریق یکی از مراکز ترک اعتیاد شناسایی و سپس با استفاده از روش گلوله‌برفی افراد واجد شرایط دیگر به پژوهش دعوت شدند. برای دست یافتن به غنی‌ترین تصویر از پدیده تنوع نمونه بر اساس سن (۲۱ تا ۵۴ سال)، نوع ماده مصرفی اصلی (افیونی، محرک، یا ترکیبی)، و طول دوره پرهیز قبلی در نظر گرفته شد. فرایند نمونه‌گیری زمانی متوقف شد که تحلیل همزمان داده‌ها حاکی از رسیدن به اشباع نظری بود، نقطه‌ای که در آن مصاحبه‌های جدید دیگر مفهوم یا مقوله تازه‌ای به ساختار نوظهور یافته‌ها اضافه نمی‌کردند. این اشباع پس از ۸ مصاحبه رخ داد و برای حصول اطمینان ۳ مصاحبه دیگر نیز انجام شد تا اشباع کامل تأیید گردد. ملاک‌های ورود به پژوهش شامل این موارد بود: داشتن حداقل ۱۸ سال سن؛ سکونت در شهر تهران؛ تجربه حداقل یک دوره پرهیز کامل از تمام مواد به مدت سه ماه متوالی در یک سال گذشته و عود متعاقب آن؛ قرار داشتن در دوره پرهیز مجدد به مدت حداقل دو هفته و حداکثر یک ماه در زمان مصاحبه (زیرا در این بازه زمانی خاطره عود تازه‌ترین و جزئی‌ترین روایت را دارد و فرد همزمان درگیر چالش‌های اولیه پرهیز است)؛ و تمایل آگاهانه به مشارکت و توانایی روایت منسجم تجربه. لازم به ذکر است که منظور از پرهیز کامل امتناع از مصرف هرگونه مواد مخدر و روان‌گردان (به جز نیکوتین و کافئین) به مدت حداقل سه ماه متوالی بود که با معیارهای زیر تأیید شد: (۱) خودگزارشی مشارکت‌کننده مبنی بر عدم مصرف، (۲) سپری کردن دوره پرهیز در مراکز اقامتی درمان اعتیاد، محیط خانه با حمایت خانواده، یا به صورت سرپایی با حضور منظم در جلسات درمانی، و (۳) تأیید صحت خودگزارشی از طریق تماس با کادر

درمانی مرکز یا یکی از اعضای خانواده. ملاک‌های خروج از پژوهش شامل این موارد بود: حضور تحت تأثیر مواد یا داروهای روان‌گردان در زمان مصاحبه (که از طریق مشاهده بالینی نشانه‌هایی نظیر مردمک‌های غیر طبیعی، گفتار منگ، لرزش، بی‌قراری شدید یا خواب‌آلودگی غیرعادی بررسی و در صورت مشاهده مصاحبه به زمان دیگری موکول می‌شد. مصرف درمانی متادون یا بوپرنورفین ملاک خروج نبود)، و عدم تمایل به ادامه همکاری.

ابزار اصلی گردآوری داده‌ها مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته بود. یک راهنمای مصاحبه اولیه توسط پژوهشگر تدوین و پس از اجرای دو مصاحبه آزمایشی پالایش و نهایی شد. از جمله پرسش‌های محوری این راهنما می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: "می‌توانید برای من از آخرین باری که پس از یک دوره پاک‌ی، دوباره به سمت مصرف کشیده شدید، تعریف کنید؟ چه اتفاقی در درون و اطرافتان در حال رخ دادن بود؟"، "لحظه تصمیم‌گیری برای مصرف دوباره را چگونه به یاد می‌آورید؟ چه افکار، احساسات یا تصاویری در آن لحظه به سراغتان آمد؟"، و "نقش اطرافیان، خانواده و جامعه را در آن مقطع چگونه توصیف می‌کنید؟ چه کسانی یا چه شرایطی به ماندن در پرهیز کمک می‌کردند و چه چیزهایی شما را به سمت مصرف برمی‌گرداند؟". مصاحبه‌ها در فضاهایی انجام می‌شد که برای مشارکت کنندگان امن، خنثی و قابل دسترس می‌بود که عمدتاً اتاق مشاوره مراکز درمان و بازتوانی اعتیاد و کلینیک‌های مددکاری اجتماعی بود. مدت مصاحبه‌ها بین ۴۵ تا ۹۰ دقیقه متغیر بود. تمامی مصاحبه‌ها پس از کسب اجازه کتبی از مشارکت کنندگان به صورت دیجیتال ضبط و سپس کلمه به کلمه پیاده‌سازی شد. یادداشت‌های میدانی نیز برای ثبت زبان بدن، لحن صدا و فضای عاطفی جلسات به کار گرفته شد.

تحلیل داده‌ها بر اساس روش شش مرحله‌ای تحلیل پدیدارشناسی تفسیری^۱ پیشنهاد شده توسط اسمیت و همکاران (۲۰۲۲) انجام پذیرفت. این فرایند حرکتی چرخشی و تفسیری از جزء (تجربه تک‌فرد) به کل (الگوی مشترک) است. مراحل به این ترتیب دنبال

شد: غوطه‌ور شدن در داده‌ها از طریق خواندن و بازخواندن مکرر متون پیاده‌شده همراه با گوش دادن به فایل صوتی؛ یادداشت‌برداری اکتشافی اولیه با تمرکز بر محتوای توصیفی، ویژگی‌های زبانی، و مفاهیم انتزاعی‌تر در حاشیه متن؛ توسعه مضامین نوظهور از دل یادداشت‌ها برای هر مصاحبه که همزمان گامی به سوی انتزاع و تفسیر بود؛ خوشه‌بندی و جستجوی ارتباطات میان مضامین در هر مورد برای ایجاد یک ساختار سلسله‌مراتبی از مقوله‌های اصلی و فرعی مختص همان فرد؛ حرکت به مورد بعدی و تکرار دقیق همین چرخه با حفظ نگاهی باز و تهی از پیش‌فرض‌های تحلیل موارد پیشین؛ و در نهایت، جستجوی الگوها در تمام موارد که طی آن جداول مضامین فردی با یکدیگر مقایسه و ترکیب شدند تا یک چارچوب مفهومی نهایی، مشترک و در عین حال حساس به تنوع تجارب پدید آید.

برای تأمین اعتبار و قابلیت اعتماد داده‌ها، از چهار معیار پیشنهادی لینکلن و گوبا^۱ (۱۹۸۵) استفاده شد: ۱) اعتبار؛^۲ پس از پیاده‌سازی هر مصاحبه خلاصه تحلیلی آن به همراه کدهای استخراج‌شده به مشارکت‌کننده بازگردانده شد تا صحت برداشت پژوهشگر تأیید یا اصلاح گردد. همچنین، پژوهشگر با غوطه‌وری طولانی مدت در داده‌ها (خواندن و بازخوانی مکرر متون) سعی در درک عمیق تجربه مشارکت‌کنندگان داشت، ۲) قابلیت تأیید؛^۳ پژوهشگر پیش‌فرض‌های نظری و ذهنی خود را در قالب یادداشت‌های تأملی روزانه ثبت و در فرایند تحلیل تلاش کرد تا حد امکان از تأثیر این پیش‌فرض‌ها بر کدگذاری و تفسیر داده‌ها بکاهد. همچنین، همه مراحل تحقیق از نمونه‌گیری تا تحلیل مستندسازی شد تا دیگر پژوهشگران بتوانند مسیر اجرا را دنبال کنند، ۳) قابلیت اطمینان؛^۴ متن پیاده‌شده و کدهای استخراج‌شده از دو مصاحبه به صورت تصادفی در اختیار یک متخصص پژوهش‌های کیفی قرار داده شد تا هم‌پوشانی کدگذاری‌ها بررسی و در موارد اختلاف از طریق بحث گروهی به توافق برسند، و ۴) قابلیت انتقال؛^۵ با انتخاب مشارکت‌کنندگان از مناطق مختلف شهر تهران و با حداکثر تنوع از نظر سن، نوع ماده مصرفی، و طول دوره

1. Lincoln & Guba
2. credibility
3. confirmability

4. dependability
5. transferability

پرهیز سعی شد شرایط برای تعمیم‌پذیری یافته‌ها به موقعیت‌های مشابه فراهم شود. همچنین، توصیف غنی از مشارکت‌کنندگان و زمینه پژوهش ارائه شد تا خواننده بتواند شباهت‌ها و تفاوت‌ها را با زمینه خود مقایسه کند.

در تمام مراحل پژوهش ملاحظات اخلاقی زیر رعایت گردید: از تمامی مشارکت‌کنندگان پیش از مصاحبه رضایت‌نامه کتبی آگاهانه اخذ و حق انصراف از ادامه همکاری در هر مرحله برای آنان محفوظ شد. به مشارکت‌کنندگان اطمینان داده شد که تمام اطلاعات شخصی آن‌ها (نام، نام خانوادگی، نشانی، و هر مشخصه دیگر) به طور کامل از متون پیاده‌شده و گزارش نهایی حذف و با کد جایگزین خواهد شد. همچنین، برای حفظ سلامت روان آن‌ها امکان ارجاع فوری به خدمات مشاوره و مددکاری در صورت بروز هرگونه ناراحتی یا آشفتگی هیجانی حین یا پس از مصاحبه فراهم گردید.

یافته‌ها

ویژگی‌های جمعیت‌شناختی افراد شرکت‌کننده در پژوهش در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱: ویژگی‌های جمعیت‌شناختی شرکت‌کنندگان

مشارکت‌کننده	سن	وضعیت تأهل	تحصیلات	ماده مصرفی	شغل کنونی	طولانی‌ترین دوره پرهیز (ماه)
۱	۲۷	مجرد	دیپلم	شیشه	بیکار	۸
۲	۳۴	مطلقه	سیکل	تریاک و شیره	کارگر روزمزد	۱۴
۳	۴۲	متاهل	دیپلم	هروئین	بیکار	۶
۴	۲۳	مجرد	فوق دیپلم	شیشه	بیکار	۱۱
۵	۳۹	متاهل	ابتدایی	تریاک	راننده اسنپ	۲۴
۶	۴۸	مطلقه	دیپلم	هروئین و شیشه	بیکار	۵
۷	۳۱	مجرد	لیسانس	شیشه	کارمند	۹
۸	۵۱	متاهل	سیکل	شیره	بازنشسته	۱۸
۹	۲۶	مجرد	دیپلم	شیشه و حشیش	بیکار	۷
۱۰	۴۴	مطلقه	ابتدایی	تریاک	دست‌فروش	۳
۱۱	۳۶	مجرد	دیپلم	هروئین	بیکار	۱۲

۲۴۶

246

سال بیستم، شماره ۸۰، تابستان ۱۴۰۵
Vol. 20, No. 80, Summer 2026

دامنه سنی مشارکت کنندگان از ۲۳ تا ۵۱ سال با میانگین ۳۶/۵۰ سال بود. از بین شرکت کنندگان، پنج نفر مجرد، سه نفر متأهل و سه نفر مطلقه بودند. شش نفر بیکار و بقیه دارای مشاغل ناپایدار یا موقت بودند. میانگین طولانی ترین دوره پرهیز قبلی ۱۰/۶ ماه بود. مواد افیونی (۶ نفر) و محرک (۵ نفر) بیشترین مواد مصرفی را تشکیل می دادند. این تنوع زمینه مناسبی برای مشاهده اشتراکات عمیق در تجربه مسیر عود فراهم کرد. تحلیل پدیدارشناسی تفسیری داده های حاصل از مصاحبه با ۱۱ مشارکت کننده به استخراج چهار مقوله اصلی و ۱۱ مقوله فرعی انجامید که ساختار تجربه زیسته مسیر عود را شکل می دهند. شایان ذکر است که این مقوله ها در روایت های مشارکت کنندگان به گونه ای درهم تنیده ظاهر شدند که جداسازی آنها صرفاً برای فهم تحلیلی صورت گرفته است و ترتیب ارائه آنها بازتاب دهنده توالی روایی بازسازی شده در گفتار مشارکت کنندگان است، زیرا در بسیاری از موارد مشارکت کنندگان این مؤلفه ها را همزمان و درهم تنیده توصیف کردند و نه به صورت زنجیره ای علی. در ادامه هر مقوله همراه با کدهای اولیه و نقل قول های مستقیم مشارکت کنندگان ارائه و سپس تفسیر می شود.

۲۴۷

247

مقوله اول: بدکارکردی سیستم خودتنظیمی

این مقوله لحظاتی را توصیف می کند که فرد حس می کند توانایی کنترل رفتار خود را از دست داده است، گویی سیستم های محافظ روانی به تدریج از کار می افتند. در روایت های مشارکت کنندگان این فروپاشی در سه سطح قابل تشخیص بود: ۱- طغیان هیجانات منفی مهارنشده، ۲- سوگیری توجه و حساسیت به نشانه های مصرف، و ۳- از کار افتادن راهبردهای مقابله ای آموخته شده.

جدول ۲: مقوله اول: بدکار کردی سیستم خودتنظیمی

مقوله فرعی	کدهای اولیه	نمونه نقل قول‌ها
طغیان هیجانات منفی	تنهایی تا مغز استخوان/ مشارکت‌کننده شماره ۶: "بعضی وقتا به جوری می‌شدم که دلم غمی که ته ندارد/خشم می‌خواست سرم رو بکوبم به دیوار. به بعضی بود که نه می‌ترکید نه یکباره/کلافگی همیشگی/ آروم می‌شد. فقط مواد می‌تونست خاموشش کنه." مشارکت‌کننده شماره ۲: "تنهایی روتا مغز استخوان حس می‌کردم. انگار هیچ راهی سررفتن حوصله	مهمون لحظه نشستی بود تو سرم."
سوگیری توجه	فکر چسبیده به مغز/ بزرگ مشارکت‌کننده شماره ۹: "از اون خیابون رد شدم، بهو مغزم پر شد و کردن لذت مصرف/ از بو و صدا. انگار اختیار فکر کردن ازم گرفته شد. فقط تصویر بساط حساسیت به واکنش به بو و صدا و بود که می‌اومد جلو چشمم." مشارکت‌کننده شماره ۴: "هر چی نشانه‌های جاهای آشنا/ خاطره‌بازی با سعی می‌کردم به یه چیز دیگه فکر کنم، بهو می‌دیدم باز دارم به مصرف	همون لحظه نشستی بود تو سرم."
از کار افتادن راهبردهای مقابله‌ای	مهارت‌ها/ برگشت به اولین بودم، سر بزرگانه محو شدن. نفس عمیق، شمارش، زنگ به حامی... راه فرار/ تحمل صفر تو هیچی یادم نیومد. فقط می‌خواستم تموم شه." مشارکت‌کننده شماره ۱۱: "وقتی وسوسه اومد، انگار مغزم قفل کرد. فقط یه راه بلد بودم: برم سمت مواد."	همون لحظه نشستی بود تو سرم."

مشارکت‌کنندگان در اینجا نه یک تصمیم آگاهانه بلکه یک فروپاشی سیستمی را روایت می‌کنند. آنها روایت کردند که نخست هیجانات از کنترل خارج می‌شوند، سپس توجه به شکلی خودکار به سمت نشانه‌های مصرف منحرف می‌شود، و نهایتاً، مهارت‌های مقابله‌ای که با زحمت آموخته شده بودند درست در لحظه نیاز غایب می‌شوند. نکته مهم این است که مشارکت‌کنندگان خود را تماشاگر این فروپاشی می‌بینند، نه بازیگر آن. مشارکت‌کننده شماره ۴ می‌گوید: "انگار یکی نشسته بود تو سرم" و مشارکت‌کننده شماره ۹ تعبیر "اختیار فکر کردن ازم گرفته شد" را به کار می‌برد. این زبان نشان‌دهنده نوعی واکنش‌پذیری شرطی شده است که پیش از هر تأمل آگاهانه فعال می‌شود. همچنین، مصرف در این لحظات نه برای لذت بلکه برای خاموش کردن یا تموم شدن ماجرا انجام می‌شود، یعنی یک راهبرد اجتناب اجباری نه یک انتخاب لذت‌جویانه.

مقوله دوم: خلأ حمایت بین فردی و شبکه رابطه‌ای آسیب‌زا

این مقوله به دنیای آدم‌های اطراف فرد می‌پردازد، هم آن‌هایی که طرد می‌کنند و هم آن‌هایی که به مصرف دعوت می‌کنند. در روایت‌های مشارکت‌کنندگان سه مؤلفه در این زمینه قابل تشخیص بود: ۱- تعارضات خانوادگی با محوریت سرزنش، ۲- طرد اجتماعی و انزوای تحمیلی پس از ترک، و ۳- تعلق به خرده‌فرهنگ مصرف و فشار برای همرنگ شدن.

جدول ۳: مقوله دوم: خلأ حمایت بین فردی و شبکه رابطه‌ای آسیب‌زا

مقوله فرعی	کدهای اولیه	نمونه نقل قول‌ها
تعارضات خانوادگی با محوریت سرزنش	دعای تکراری / مشارکت کننده شماره ۳: "خانواده فکر می‌کردن من از روی تنبلی معتادم، دلم می‌خواد خوش بگذرونم. هر حرفی می‌زدیم آخرش دعوا می‌شد. بی‌ارادگی / درک بهشون می‌گفتم / این یه مریضیه، می‌گفتن بهانه‌س. " مشارکت کننده شماره ۱: "مادر من می‌گفت ما رو بی‌آبرو کردی. بابام نگام نمی‌کرد. یه بار بهش نشدن / خانواده مثل دادگاه گفتم یه دفعه بغلم کن، گفت تو دیگه پسر من نیستی."	
طرد اجتماعی و انزوای تحمیلی پس از ترک	از دست دادن دوستای سالم / مشارکت کننده شماره ۱۰: "پاک که شدم، تازه فهمیدم چقدر تنهام. دوستایی که فکر می‌کردم هستن، جواب تلفن نمی‌دادن. فامیل تو مهمونی نگام نمی‌کردن. آدم‌ها اعتماد نمی‌کردن بیان نزدیکم. " مشارکت کننده فامیل / بی‌پناهی بعد شماره ۸: "بعد ترک، هیچکس نبود. همونایی که می‌گفتن ما هوا تو داریم، پاک می‌شدن. موندن با خودم."	
تعلق به خرده‌فرهنگ مصرف و فشار برای همرنگ شدن	داداش صدا کردن / مشارکت کننده شماره ۱۱: "فقط اونا منو بدون قضاوت می‌خواستن. بهم رفیق بی‌قضاوت / می‌گفتن داداش، بغل می‌کردن، حالمو می‌پرسیدن. دلم براشون تنگ می‌شد. پاک یعنی بی‌رفیقی. " مشارکت کننده شماره ۵: "تنها جایی که حس می‌کردم آدمم، همون جمع بود. زشت و قشنگش رو دیده بودن و شرط مصرف / دلتنگی برای جمع بازم راهم می‌دادن. اینو تو هیچ جای دیگه پیدا نمی‌کنی"	

۲۴۹

249

مشارکت‌کنندگان در یک وضعیت متناقض گرفتار شده‌اند. از یک سو، خانواده و اجتماع سالم آن‌ها را با سرزنش و طرد از خود می‌رانند (مشارکت‌کننده شماره ۱ می‌گوید پدرش گفته "تو دیگه پسر من نیستی"). از سوی دیگر، شبکه مصرف با آغوش باز پذیرای آن‌هاست و تنها منبع تعلق و هویت اجتماعی بدون قضاوت را فراهم می‌کند. مصرف در این بافت، دیگر فقط برای ماده نیست، بلکه برای بازیابی تعلق اجتماعی است.

مشارکت‌کننده شماره ۱۱ می‌گوید: "پاکی یعنی بی‌رفیقی." این جمله نشان می‌دهد که پاکی در روایت مشارکت‌کنندگان نه یک دستاورد مثبت است، بلکه مساوی با از دست دادن تنها شبکه حمایتی باقی‌مانده معنا می‌شود. تا زمانی که جایگزینی برای این تعلق وجود نداشته باشد بازگشت به مصرف از نظر روان‌شناختی اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد.

مقوله سوم: موانع ساختاری و شکست سیستم‌های حمایتی رسمی

این مقوله از روابط شخصی فراتر رفته و به ساختارهای بزرگ‌تری می‌پردازد که مانع بازگشت به زندگی عادی را می‌شود. در روایت‌های مشارکت‌کنندگان دو مؤلفه در این زمینه قابل تشخیص بود: ۱- محرومیت اقتصادی و بسته بودن بازار کار و ۲- ناپیوستگی و ناکارآمدی مداخلات درمانی.

جدول ۴: مقوله سوم: موانع ساختاری و شکست سیستم‌های حمایتی رسمی

مقوله فرعی	کدهای اولیه	نمونه نقل قول‌ها
محرومیت اقتصادی و بسته بودن بازار کار	بیکاری به خاطر سابقه / هیچ جا استخدام نشدن / پول نداشتن / نداشتن سقف بالای سر	مشارکت‌کننده شماره ۶: "سابقه مصرف مثل قفل روی در همه کارگاه‌ها بود. می‌گفتی معتاد بودم، تموم می‌کردن. نمی‌گفتی، می‌فهمیدن، بازم تموم می‌کردن. بی‌پولی که بیاد، امید آدم اول چیزیه که می‌میره." مشارکت‌کننده شماره ۹: "هر جا رفتم گفتم کار می‌خوام، تا فهمیدن کجا بودم، گفتن زنگ می‌زنیم. دیگه زنگ نزدن هیچوقت."
ناپیوستگی و ناکارآمدی مداخلات درمانی	کمپ فقط جای نگهداری / رها شدن بعد ترخیص / آموزش‌های بی‌فایده / نبود مددکار	مشارکت‌کننده شماره ۱۰: "کمپ فقط جای نگهداری بود. دوره تموم شد، در حیات رو باز کردن گفتن برو خدا به همراهات. هیچ پلی بین اونجا و دنیای واقعی نبود. هیچکس نگفت این آدم الان کجا بره." مشارکت‌کننده شماره ۳: "نو کمپ کلی حرف زدن، ولی وقتی اومدم بیرون دیدم هیچی به درد نمی‌خوره. زندگی واقعی با اون چیزا فرق داشت."

در این مقوله مشارکت‌کنندگان با موانعی روبه‌رو هستند که هر یک به تنهایی برای از بین بردن امید کافی است: بازار کاری که درهایش بسته است، نهادهایی که به جای درمان برچسب می‌زنند، و سیستم درمانی‌ای که فرد را در حساس‌ترین لحظه (ترخیص) رها می‌کند. مشارکت‌کننده شماره ۶ می‌گوید: "بی‌پولی که بیاد، امید آدم اول چیزیه که می‌میره" و این توالی را در روایت خود نشان می‌دهد: ابتدا فرصت‌ها بسته می‌شوند، سپس امید تحلیل می‌رود، و در نهایت، مصرف تنها گزینه باقی‌مانده به نظر می‌رسد. همچنین،

مشارکت کننده شماره ۱۰ با تعبیر "هیچ پلی بین اونجا و دنیای واقعی نبود" به شکافی اشاره می کند که سیستم درمانی نه تنها آن را پر نمی کند، بلکه با طراحی ناقص خود آن را عمیق تر می سازد. فرد درست در لحظه ای که بیشترین حمایت را نیاز دارد به حال خود رها می شود.

مقوله چهارم: بحران هویت و فروپاشی پروژه بازسازی خود

این مقوله به تصویری می پردازد که فرد از خودش دارد و داستانی که درباره ی خودش باور کرده است. در روایت های مشارکت کنندگان سه مؤلفه در این زمینه قابل تشخیص بود: ۱- خلأ هدفمندی در زندگی صرفاً پاک، ۲- فرسودگی امید و باور به شکست قطعی، و ۳- هویت چسبنده "معتاد" و ناتوانی در بازتعریف خود.

جدول ۵: مقوله چهارم: بحران هویت و فروپاشی پروژه بازسازی خود

مقوله فرعی	کدهای اولیه	نمونه نقل قول ها
خلأ هدفمندی در زندگی صرفاً پاک	بی برنامه گی بعد ترک/پاکی بی هدف / سر رفتن حوصله از زندگی عادی / روزگار خالی	مشارکت کننده شماره ۷: "پاکی که هدف نیست. صبح تا شب بشینی بگی من پاکم، خب چی؟ حوصله ات سر می ره، دلت می خواد یه تکونی به خودت بدی. مواد همیشه یه کار برای آدم داره. بیکار نمیشینی." - مشارکت کننده شماره ۱: "وقتی مواد هست، روزت پره. باید جور کنی، مصرف کنی، حال کنی. پاکی چی داره؟ هیچی. یه خلأ بزرگ."
فرسودگی امید و باور به شکست قطعی	خستگی از چرخه تکراری / تسلیم شدن / ته دل دانستن اینکه برمی گردی	مشارکت کننده شماره ۲: "ده بار رفتم کمپ، انگار روی چرخ فلکم. ته دلم می دونم یه روزی برمی گردم. پس چرا خودمو گول بزنم؟ دیگه باورم نمیشه این دفعه فرق کنه." مشارکت کننده شماره ۶: "اینقدر این راهو رفتم و برگشتم که نگو. دیگه خسته شدم از امید واهی. من همیشه که هستم."
هویت چسبنده "معتاد" و ناتوانی در بازتعریف خود	خود رو فقط معتاد دیدن / برچسبی که پاک نمی شود / شکاف بین خود واقعی و اون چیزی که دوست داری باشی	مشارکت کننده شماره ۵: "به آینه نگاه می کنم، یه معتاد می بینم. مهم نیست چند وقته پاکی. انگار این لکه رو هیچی پاک نمی کنه. تو چشم خودم و تو چشم همه، من همون معتادم." مشارکت کننده شماره ۱۱: "حتی وقتی پاکی، یه جورایی دلت برای خود قبلیت تنگ میشه. واسه اون آدم که بودی. حالا نمیدونی کی هستی."

مشارکت‌کنندگان با سه خلأ بنیادین روبه‌رو هستند: نخست خلأ معنا (مشارکت‌کننده شماره ۱ می‌گوید "پاکی هیچی ندارد")، دوم خلأ امید (مشارکت‌کننده شماره ۲ می‌گوید "دیگه باورم نمیشه / این دفعه فرق کنه")، و سوم خلأ هویت (مشارکت‌کننده شماره ۵ می‌گوید "به آینه نگاه می‌کنم، یه معتاد می‌بینم"). این سه خلأ در روایت‌های مشارکت‌کنندگان به گونه‌ای به هم مرتبط هستند که وقتی زندگی پاک بی‌معناست امید به تغییر از بین می‌رود و وقتی امید از بین برود هویت "معتاد" به تنها هویت در دسترس بدل می‌شود. همچنین، مشارکت‌کننده شماره ۱۱ با تعبیر "دلت برای خود قابلیت تنگ می‌شود" به این نکته اشاره می‌کند که فرد حتی برای هویت مصرف‌کننده‌اش دلتنگ می‌شود، چون آن هویت لاقل چیزی بود، در حالی که هویت پاک هنوز ساخته نشده و تهی است. این خلأ هویتی در روایت‌های مشارکت‌کنندگان به عنوان عمیق‌ترین لایه تجربه ظاهر شد.

جمع‌بندی تفسیری

تحلیل پدیدارشناسانه نشان می‌دهد که مشارکت‌کنندگان مسیر عود را نه یک پدیده تک‌عاملی بلکه ساختاری چندوجهی روایت کردند که در آن مؤلفه‌های بدکارکردی خودتنظیمی، خلأ حمایت بین‌فردی، موانع ساختاری و بحران هویت به گونه‌ای درهم‌تنیده ظاهر می‌شوند که جداسازی آنها برای مشارکت‌کنندگان ممکن نبود. با این حال، در روایت‌های بازسازی‌شده آنان نظامی قابل تشخیص بود: اغلب مشارکت‌کنندگان فروپاشی خودتنظیمی درونی را نقطه آغاز روایت خود قرار می‌دادند، سپس از نبود حمایت اطرافیان و طرد اجتماعی سخن می‌گفتند، در ادامه به موانعی نظیر بیکاری و نبود خدمات پس از ترخیص اشاره می‌کردند و نهایتاً بحران هویت و پوچی زندگی پاک را توصیف می‌کردند. این نظم اما بیش از آنکه یک روند علی‌عینی باشد، نظم روایی بازسازی‌شده توسط خود مشارکت‌کنندگان است که در قالب داستان‌های زندگی آنان ظاهر شده است. بر اساس مؤلفه‌های مستخرج از روایت‌های مشارکت‌کنندگان، مداخلات مؤثر در پیشگیری از عود باید همزمان به چهار دسته از تجربه‌های روایت‌شده توجه کنند: (۱) مدیریت طغیان‌های هیجانی و بازسازی خودتنظیمی، زیرا مشارکت‌کنندگان از کلافگی همیشگی و فراموش کردن همه مهارت‌ها سخن گفتند، (۲) بازسازی روابط خانوادگی و اجتماعی در پاسخ به

تجربه‌هایی نظیر خانواده مثل دادگاه و بی‌پناهی بعد پاکی، ۳) رفع موانع اشتغال و ایجاد خدمات پیگیرانه پس از ترخیص در پاسخ به روایت‌هایی چون هیچ‌جا استخدام نشدن و رها شدن بعد ترخیص، و ۴) مشاوره هویت‌محور و کمک به یافتن هدف در زندگی در پاسخ به تجربه‌هایی نظیر پاکی بی‌هدف و خود رو فقط معتاد دیدن.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر واکاوی چگونگی شکل‌گیری مسیر عود مصرف مواد از خلال تجربه زیسته مردان در دوره پرهیز بود. یافته‌ها نشان داد که مشارکت‌کنندگان عود را در روایت‌های خود به گونه‌ای بازسازی کردند که گویی این بازگشت نقطه پایانی بر زنجیره‌ای از تجربه‌هاست که به ترتیب روایت‌شده توسط آنان شامل طغیان هیجانات مهارنشده، طرد از سوی خانواده و جامعه، بسته بودن درهای اشتغال و نبود خدمات پس از ترخیص، و ناتوانی در تعریف هویتی تازه بود. این یافته‌ها با پژوهش‌های پیشین همسویی دارد، اما درک جدیدی از درهم‌تنیدگی این مؤلفه‌ها در بافت فرهنگی-اجتماعی ایران ارائه می‌دهد. در مقوله بدکارکردی سیستم خودتنظیمی مشارکت‌کنندگان فروپاشی تدریجی کنترل درونی را در سه مؤلفه به هم پیوسته روایت کردند: طغیان هیجانات منفی (چنان‌که در کدهای انتهایی تا مغز استخوان و خشم یکباره بازتاب یافت)، سوگیری خودکار توجه به نشانه‌های مصرف (مشهود در کدهای فکر چسبیده به مغز و واکنش به بو و صدا و جاهای آشنا) و ازکارافتادن راهبردهای مقابله‌ای (با اشاره به کدهای فراموش کردن همه مهارت‌ها و برگشت به اولین راه فرار). آنچه روایت‌های ایشان را از توصیف‌های صرفاً روان‌شناختی متمایز می‌کند تأکید بر ماهیت انفعالی این فروپاشی است: مشارکت‌کنندگان خود را تماشاگر این فرایند توصیف می‌کنند، نه بازیگر آن (چنان‌که در کدهای انگار یکی نشسته بود تو سرم و اختیار فکر کردن ازم گرفته شد آشکار است). این یافته با مدل‌های ولع و واکنش‌پذیری به نشانه (ولکوف و همکاران، ۲۰۱۶؛ زیلورستند و همکاران، ۲۰۱۸) و مفهوم هیجان‌پذیری منفی (کلودیوس و همکاران، ۲۰۲۰؛ کوب، ۲۰۲۱) همخوانی دارد، اما از آن فراتر می‌رود و نشان می‌دهد که پیش از هر تصمیم‌گیری آگاهانه یک واکنش‌پذیری شرطی‌شده و پیش‌تأملی فعال می‌شود که فرد را در موقعیتی

منفعل قرار می‌دهد. این یافته ضرورت بازنگری در مداخلات مبتنی بر تقویت اراده و توجه به راهبردهای مداخله در لحظات پیش از بروز واکنش‌های خودکار را برجسته می‌سازد و می‌تواند مبنایی برای توسعه مدل‌های مفهومی جدید در زمینه پیشگیری از عود قرار گیرد. در مقوله خلأ حمایت بین فردی و شبکه رابطه‌ای آسیب‌زا مشارکت کنندگان از سه مؤلفه فرعی سخن گفتند که در تناقضی گیر افتاده بودند: تعارضات خانوادگی با محوریت سرزنش (با کدهای خانواده مثل دادگاه و متهم شدن به بی‌ارادگی و درک نشدن)، طرد اجتماعی و انزوای تحمیلی پس از ترک (با کدهای از دست دادن دوستای سالم، فاصله گرفتن فامیل، بی‌پناهی بعد پاکی)، و تعلق به خرده فرهنگ مصرف و فشار برای همرنگ شدن (با کدهای رفیق بی‌قضاوت، داداش صدا کردن، دوستی فقط با شرط مصرف). از یک سو، خانواده و جامعه سالم با سرزنش و طرد (کلین و همکاران، ۲۰۲۶؛ نعمتی سوگلی تپه و خالدیان، ۱۴۰۱) آنان را از خود می‌رانند. از سوی دیگر، شبکه مصرف با آغوش باز پذیرای آن‌ها است و تنها منبع تعلق اجتماعی بدون قضاوت را فراهم می‌کند. این تناقض در کد پاکی یعنی بی‌رفیقی به خوبی نمایان است و نشان می‌دهد که پاکی در روایت مشارکت کنندگان نه یک دستاورد مثبت بلکه مساوی با از دست دادن تنها شبکه حمایتی باقی‌مانده معنا می‌شود. تحلیل این مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که طرد از سوی خانواده و جامعه فرد را در وضعیتی قرار می‌دهد که شبکه مصرف تنها فضای بدون قضاوت را برای او فراهم می‌کند. بنابراین، مصرف نه برای لذت بلکه برای جبران بی‌رفیقی و بازگشت به تنها جایگاهی که در آن آدم محسوب می‌شود انجام می‌گیرد. آنچه روایت‌های مشارکت کنندگان را متمایز می‌سازد تأکید بر این نکته است که مصرف در این بافت پاسخی به بی‌رفیقی تحمیلی دوران پاکی و تلاشی برای بازیابی تعلق اجتماعی است. این یافته با پژوهش‌های پیشین در زمینه نقش هویت‌های اجتماعی در تداوم یا خروج از اعتیاد (دینگل و همکاران، ۲۰۱۵؛ قاسم‌زاده، ۱۴۰۴) همسو است و ضرورت ایجاد شبکه‌های تعلق جایگزین را پیش از ترخیص از مراکز درمانی برجسته می‌سازد.

در مقوله موانع ساختاری و شکست سیستم‌های حمایتی رسمی مشارکت کنندگان از دو مؤلفه فرعی روایت کردند: محرومیت اقتصادی و بسته بودن بازار کار (با کدهای هیچ

جا استخدام نشدن، بیکاری به خاطر سابقه، پول نداشتن) و ناپیوستگی و ناکارآمدی مداخلات درمانی (با کدهای کمپ فقط جای نگهداری، رها شدن بعد ترخیص، آموزش‌های بی‌فایده، و نبود مددکار). تحلیل این مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که محرومیت اقتصادی و ناپیوستگی درمانی دو روی یک سکه هستند. فرد درحالی که از بازار کار طرد می‌شود سیستم درمانی نیز او را در حساس‌ترین لحظه رها می‌کند و این همزمانی طرد از دو جبهه امید به تغییر را به سرعت از بین می‌برد. این یافته با گزارش‌های پیشین در زمینه محرومیت اقتصادی (عربان و همکاران، ۲۰۲۶؛ راموس و همکاران، ۲۰۲۶) و نبود خدمات پیگیری پس از ترخیص (مهارى و همکاران، ۲۰۲۶) همسو است. اما آنچه در روایت‌های مشارکت‌کنندگان به عنوان یک الگوی معنادار تکرار شد نظم روایی بازسازی‌شده آنان بود. آنان به ترتیب از بسته شدن فرصت‌ها، سپس تحلیل رفتن امید، و نهایتاً روی آوردن به مصرف سخن گفتند. این توالی در کدهایی چون بی‌پولی که بیاد، امید آدم/اول چیزیه که می‌میره و سابقه مصرف مثل قفل روی در همه کارگاه‌ها بود به وضوح قابل مشاهده است. با این حال، این نظم نشان‌دهنده یک روند علی‌عینی نیست، بلکه بازتاب‌دهنده نحوه سازماندهی ذهنی و روایی مشارکت‌کنندگان است که تجربه عود خود را در قالب یک داستان منسجم بازسازی کرده‌اند. این یافته نقد جدی به رویکردهای فردمحور وارد می‌کند و نشان می‌دهد که تا زمانی که ساختارهای حمایتی (اشتغال، مسکن، خدمات پس از ترخیص) بازطراحی نشوند مداخلات صرفاً روان‌شناختی با شکست مواجه خواهند شد و ضرورت ایجاد خدمات پیگیرانه و مداخلات مبتنی بر بازسازی امید را برجسته می‌نماید. مشارکت‌کنندگان در مقوله بحران هویت و فروپاشی پروژه بازسازی خود از سه مؤلفه فرعی سخن گفتند: خلأ هدفمندی در زندگی صرفاً پاک (با کدهای پاکی بی‌هدف، بی‌برنامگی بعد ترک، و روزگار خالی)، فرسودگی امید و باور به شکست قطعی (با کدهای خستگی از چرخه تکراری، تسلیم شدن، و ته دل دانستن اینکه برمی‌گردد)، و هویت چسبنده "معتاد" و ناتوانی در بازتعریف خود (با کدهای خود رو فقط معتاد دیدن، برچسبی که پاک نمی‌شود، و دلتنگی برای خود قبلی). مشارکت‌کنندگان روایت کردند که زندگی پاک بی‌هدف و تهی از معناست، امید به تغییر پایدار از بین رفته است، و هویت

"معتاد" چنان با خودانگاره فرد عجین شده که تصور خود بدون این برچسب ناممکن می‌گردد. این یافته با پژوهش‌های پیشین در زمینه بحران هویت و انگ درونی شده (هیل و لیمینگ، ۲۰۱۴؛ سورشکومار و همکاران، ۲۰۲۱) همخوانی دارد. تحلیل این مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که سه خلأ مذکور در روایت‌های مشارکت‌کنندگان به گونه‌ای به هم مرتبط هستند که وقتی زندگی پاک بی‌معناست، امید به تغییر از بین می‌رود، و وقتی امید از بین برود هویت "معتاد" به تنها هویت در دسترس بدل می‌شود. افزون بر این، مشارکت‌کنندگان حتی برای هویت مصرف‌کننده پیشین خود دلتنگ می‌شوند ("دلت برای خود قبلت تنگ می‌شود")، زیرا آن هویت لااقل چیزی بود را توصیف می‌کنند، در حالی که هویت پاک هنوز ساخته نشده و تهی است. این یافته نشان می‌دهد که ناتوانی در تعریف هویتی تازه یکی از عمیق‌ترین تجربه‌های روایت‌شده توسط مشارکت‌کنندگان است و هرگونه مداخله‌ای که به این بعد از تجربه توجه نکند با چالش مواجه خواهد شد. به طور کلی، یافته‌های این پژوهش در روایت‌های مشارکت‌کنندگان نشان می‌دهد که مؤلفه‌های چهارگانه بدکارکردی خودتنظیمی، خلأ حمایت بین‌فردی، موانع ساختاری و بحران هویت نه به صورت مجزا بلکه درهم‌تنیده و تأثیرگذار بر یکدیگر مسیر بازگشت به مصرف را در روایت‌های آنان شکل می‌دهند. این درهم‌تنیدگی با رویکردهای سیستمی و زیستی-روانی-اجتماعی در اعتیاد (ولکوف و همکاران، ۲۰۱۶؛ مو و همکاران، ۲۰۲۲) همسو است، اما تأکید بر بحران معنا و ناتوانی در بازتعریف هویت جنبه‌ای است که در بسیاری از پژوهش‌های کمی نادیده گرفته شده و ضرورت توجه به آن در مداخلات پیشگیرانه را برجسته می‌سازد.

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که طراحی و اجرای مداخلات پیشگیرانه مؤثر برای کاهش احتمال عود مستلزم اتخاذ رویکردی چندبعدی و مبتنی بر مؤلفه‌های استخراج‌شده از تجربه زیسته افراد در مسیر پرهیز از مصرف است. در این چارچوب، نخست، مداخلات درمانی باید فراتر از توصیه‌های صرف برای نه گفتن به مصرف بر آموزش راهبردهای مدیریت طغیان‌های هیجانی و بازسازی توانمندی خودتنظیمی متمرکز شوند، زیرا روایت‌های مشارکت‌کنندگان حاکی از آن بود که آنان در لحظات منتهی به

عود خود را نه کنشگر بلکه ناظر فروپاشی تدریجی ظرفیت خودتنظیمی خویش تجربه می کردند. همچنین، تقویت پیوندهای خانوادگی و اجتماعی و ایجاد شبکه های حمایتی جایگزین پیش از ترخیص از مراکز درمانی ضرورتی اساسی به شمار می رود، زیرا در تجربه بسیاری از مشارکت کنندگان شبکه مصرف تنها فضای تعلق اجتماعی عاری از طرد و قضاوت تلقی می شد. افزون بر این، کاهش موانع بازگشت به زندگی اجتماعی از طریق تسهیل فرصت های اشتغال و استقرار نظام خدمات پیگیرانه پس از درمان اهمیت ویژه ای دارد. در این راستا، حذف عبارات انگزا از جمله سابقه مصرف از گواهی های پایان درمان و الزام مراکز درمانی به ارائه خدمات پیگیری ساختاریافته و مستمر دست کم به مدت شش ماه پس از ترخیص می تواند بخشی از موانع بازگشت پایدار به زندگی عادی را کاهش دهد، زیرا مشارکت کنندگان بارها به تجربه های مکرری همچون استخدام نشدن و رها شدن پس از ترخیص اشاره کردند. در کنار این اقدامات، مداخلات درمانی باید بر کمک به بازتعریف هویت فردی و یافتن معنا و هدف در زندگی نیز متمرکز باشند. برگزاری جلسات گروهی با محوریت بازسازی هویت، بازنگری در خودپنداره و شکل دهی به روایت های جدید از خویشتن می تواند احساس پاکی بی هدف و تقلیل هویت به "فرد معتاد" را که در روایت های مشارکت کنندگان به وضوح مشاهده شد را کاهش دهد و زمینه را برای تثبیت پرهیز از مصرف فراهم سازد.

با وجود ارزش یافته های پژوهش، تفسیر نتایج باید با در نظر گرفتن محدودیت های مطالعه صورت گیرد. مهم ترین محدودیت پژوهش فاصله زمانی میان تجربه عود و انجام مصاحبه ها بود که اگرچه حداکثر یک سال در نظر گرفته شد، اما همچنان ممکن است بر دقت یادآوری و بازنمایی تجربه ها اثر گذاشته باشد. با این حال، برای کاهش این محدودیت مشارکت کنندگانی انتخاب شدند که مدت پرهیز آنان بیش از یک ماه نبود تا روایت های آنان از تازگی و دقت بیشتری برخوردار باشد. در نهایت، با توجه به اینکه پژوهش حاضر به طور اختصاصی بر تجربه زیسته مردان متمرکز بود، پیشنهاد می شود پژوهش های آینده با استفاده از رویکردهای کیفی تجربه زنان در فرایند پرهیز و عود را نیز بررسی کنند تا امکان مقایسه الگوهای جنسیتی فراهم شود. همچنین، انجام مطالعات کیفی

طولی در بافت‌های فرهنگی و مذهبی گوناگون ایران برای شناسایی تفاوت‌های زمینه‌ای در مسیر عود و مطالعه عمیق تجربه‌های مقاومت موفق در برابر عود به منظور شناسایی عوامل فردی، اجتماعی و معنایی متوقف‌کننده زنجیره‌ی روایی منتهی به عود می‌تواند به غنای دانش موجود و طراحی مداخلات درمانی اثربخش‌تر کمک کند..

منابع

- تقوائی‌نیا، علی و توکل کوخندان، نگین (۱۴۰۴). پدیدارشناسی تجربه زیسته زنان مبتلا به اختلال مصرف مواد در یک مرکز بازتوانی. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۱۹ (۷۶)، ۵۸-۳۷.
<http://dx.doi.org/10.22034/ETI.19.76.37>
- خالدیان، محمد و حسونند، بنفشه (۱۴۰۴). علل و عوامل تاثیر گذار در وسوسه بدون لغزش در افراد تحت درمان نگهدارنده با متادون. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۱۹ (۷۸)، ۱۴۸-۱۲۹.
<http://dx.doi.org/10.22034/ETI.19.78.129>
- عامری، نرجس و نجفی، محمود (۱۴۰۴). مدل‌یابی گرایش به عود مصرف مواد براساس ذهن‌آگاهی با نقش میانجی خودمهارگری و شفقت به خود در افراد وابسته به مواد. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۱۹ (۷۶)، ۲۴۳-۲۱۹.
<http://dx.doi.org/10.22034/ETI.19.76.219>
- قاسم‌زاده، داود (۱۴۰۴). مطالعه کیفی بسترها و فرآیندهای مصرف مواد اعتیادآور در بین دانشجویان خوابگاه‌ها. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۱۹ (۷۶)، ۷۸-۵۹.
<http://dx.doi.org/10.22034/ETI.19.76.59>
- محمدامینی، سامان؛ میکائیلی، نیلوفر و حاجلو، نادر (۱۴۰۵). رابطه بدررفتاری دوران کودکی و گرایش به مصرف مواد در نوجوانان: نقش میانجی پریشانی روان‌شناختی. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۲۰ (۷۹)، ۵۸-۳۵.
<http://dx.doi.org/10.22034/ETI.20.79.35>
- محمدی، صدیق؛ ولیئی، سینا؛ علیایی، نازیلا و نوری، بیژن (۱۴۰۱). تأثیر مصاحبه انگیزشی بر وسوسه و عود مصرف بیماران تحت درمان با بوپرنورفین. *مجله روان‌شناسی و روان‌پزشکی شناخت*، ۹ (۱)، ۴۵-۵۶.
<http://dx.doi.org/10.32598/shenakht.9.1.45>
- نعمتی سوگلی‌تپه، فاطمه و خالدیان، محمد (۱۴۰۱). مطالعه کیفی عوامل مؤثر بر عود مجدد به سوء مصرف مواد مخدر و اعتیاد با رویکرد گراندد تئوری. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۱۶ (۶۴)، ۳۰۷-۲۷۹.
<http://dx.doi.org/10.52547/etiadjpajohi.16.64.279>

References

- Andersson, H. W., Wenaas, M., & Nordfjærn, T. (2019). Relapse after inpatient substance use treatment: A prospective cohort study among users

- of illicit substances. *Addictive Behaviors*, 90, 222–228. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2018.11.008>
- Araban, M., Salahshouri, A., Ghorrabi, A. T., & Jiba, M. (2026). An exploration into the factors contributing to addiction relapse: A qualitative study. *Heliyon*, 12(1), e44266. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2025.e44266>
- Cludius, B., Mennin, D., & Ehring, T. (2020). Emotion regulation as a transdiagnostic process. *Emotion*, 20(1), 37–42. <https://doi.org/10.1037/emo0000646>
- Dingle, G. A., Cruwys, T., & Frings, D. (2015). Social identities as pathways into and out of addiction. *Frontiers in Psychology*, 6, 1795. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01795>
- Hill, J. V., & Leeming, D. (2014). Reconstructing 'the alcoholic': Recovering from alcohol addiction and the stigma this entails. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 12(6), 759–771. <https://doi.org/10.1007/s11469-014-9508-z>
- Humphreys, G., & Finch, N. (2025). Experiences of a lived experience recovery organization for those in abstinence-based substance use recovery: a thematic analysis. *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 20(1), 41. <https://doi.org/10.1186/s13011-025-00671-9>
- Klein, M., Dixon, J., & Butler C. (2022). Multiple relapses into opiate and crack misuse among people in recovery: An interpretative phenomenological analysis. *Journal of Addictions and Offender Counseling*, 43(2), 97–110. <https://doi.org/10.1002/jaoc.12106>
- Klein, M., Dixon, J., Butler, C., & Best, D. (2026). “It’s almost as if I’ve relapsed”: An interpretative phenomenological analysis of addiction therapists’ experiences with supporting their clients through repeated relapse. *Journal of Drug Issues*, 56(1), 171–187. <https://doi.org/10.1177/00220426241277775>
- Koob, G. F. (2021). Drug addiction: Hyperkatifeia/ negative reinforcement as a framework for medications development. *Pharmacological Reviews*, 73(1), 163–201. <https://doi.org/10.1124/pharmrev.120.000083>
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985) *Naturalistic Inquiry*. Sage publications.
- Mehari, A., Melese, H. & Reshid, M. (2026). A phenomenological analysis of relapse among adults with substance abuse. *Scientific Reports*, 16, 8413. <https://doi.org/10.1038/s41598-026-39291-z>
- Mellor, R., Lancaster, K., & Ritter, A. (2021) Recovery from alcohol problems in the absence of treatment: a qualitative narrative analysis. *Addiction*, 116(6), 1413–1423. <https://doi.org/10.1111/add.15288>
- Moe, F. D., Moltu, C., McKay, J. R., Nesvag, S., & Bjornestad, J. (2022). Is the relapse concept in studies of substance use disorders a ‘one size fits all’ concept? A systematic review of relapse operationalization. *Drug and Alcohol Review*, 41(4), 743–758. <https://doi.org/10.1111/dar.13401>

- Neale, J., Allen, D., & Coombes, L. (2005). Qualitative research methods within the addictions. *Addiction*, 100(11), 1584–1593. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2005.01230.x>
- Pettersen, H., Ruud, T., Ravndal, E., & Landheim, A. (2013). Walking the fine line: Self-reported reasons for substance use among persons with substance use problems. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 20, 8. <https://doi.org/10.3402/qhw.v8i0.21968>
- Ramos, J. P., Vieira, M., Carvalho, C. M., Gonçalves, F., Barbosa, P., Aguiar, A., & Pinto, M. (2026). Socioenvironmental factors in recovery of people with substance use disorders: A comprehensive scoping review. *Contemporary Drug Problems*, 53(3), 537–566. <https://doi.org/10.1177/00914509261416129>
- Shanmugam, B., Mahadevan, J., Ramasamy, D. P., & Ezhumalai, S. (2025). Factors associated with abstinence among men with alcohol use disorder: A qualitative study. *Indian Journal of Psychological Medicine*. <https://doi.org/10.1177/02537176251362106>
- Smith, J. A., Flowers, P., & Larkin, M. (2022). *Interpretative Phenomenological Analysis: Theory, Method and Research (2nd ed.)*. Sage Publications.
- Sureshkumar, K., Dalal, P. K., Kailash, S. Z., & Rudhran, V. (2021). Relapse in opioid dependence: Role of psychosocial factors. *Indian Journal of Psychiatry*, 63(4), 372–376. https://doi.org/10.4103/psychiatry.indianjpsychiatry_383_20
- Svendsen, T. S. (2026). *Exploring narratives of long-term substance addiction recovery in Norway*. Doctoral dissertation, Manchester Metropolitan University.
- United Nations Office on Drugs and Crime. (2025). *World drug report 2025*. United Nations.
- Volkow, N. D., Koob, G. F., & McLellan, A. T. (2016). Neurobiologic advances from the brain disease model of addiction. *New England Journal of Medicine*, 374(4), 363–371. <https://doi.org/10.1056/NEJMr1511480>
- Zhang, T., Sun, L., Yin, X., Chen, H., Yang, L., & Yang, X. (2024). Burden of drug use disorders in the United States from 1990 to 2021 and its projection until 2035: results from the GBD study. *BMC Public Health*, 24, 1639. <https://doi.org/10.1186/s12889-024-19142-0>
- Zilverstand, A., Huang, A. S., Alia-Klein, N., & Goldstein, R. Z. (2018). Neuroimaging impaired response inhibition and salience attribution in human drug addiction: A systematic review. *Neuron*, 98(5), 886–903. <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2018.03.048>